

บันทึกความทรงจำ

พล.ร.ต.บุรินทร์ พงศ์สุพัฒน์

กล่าวนำ

เพื่อความเข้าใจถึงเหตุผลที่ว่า ทำไมข้าพเจ้าจึงได้เขียนบันทึกเรื่องนี้ขึ้นมา เมื่อพ.ศ. 2513 เรื่องมันมีอยู่ว่าในปีนั้น มีบุคคลที่ชอบพอกับข้าพเจ้าผู้หนึ่งซึ่งเป็นพ่อตาของนายไปยาล พนมยงค์ หลานลุงของท่านอาจารย์ปรีดี ได้ไปพบท่านอาจารย์ ฯ ที่กรุงปารีส ท่านอาจารย์ ฯ ประรภาว่าท่านมีแผนจะเขียนอัตตชีวประวัติกล่าวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มีโยงโยผูกพันกับชีวิตของท่านเป็นรายละเอียด แต่ท่านรู้สึกว่เหตุการณ์บางตอนนั้นท่านชักจะเลื่อนกลางในรายละเอียดไปเสียแล้ว ถ้าเขียนลงไปอาจสับสนเพราะกาลเวลาแห่งเหตุการณ์ต่าง ๆ ในช่วงชีวิตที่ท่านอยู่ในเมืองไทย ก่อนเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2490 ขึ้นไปนั้นได้ล่วงเลยมาเป็นระยะเวลายาวนานแล้ว พ่อตาไปยาลจึงนำความนี้มาบอกกับข้าพเจ้าเพราะข้าพเจ้าเคยเล่าเรื่องการมีส่วนช่วยเหลือพาอาจารย์ ฯ ลี้ภัยการเมืองให้พ่อตาไปยาลฟังมาแล้ว นี่คือที่มาแห่งการเขียนบันทึกของ

เรื่อง

หลวงประดิษฐ์

และบุคคลสำคัญบางคน

ลี้ภัยการรัฐประหาร

เมื่อวันที่

๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๐

ข้าพเจ้า ซึ่งปรากฏอยู่ในตอนที่สองของเรื่องนี้ ข้าพเจ้ามีความเต็มใจที่จะเขียน เนื่องจากอาจารย์ปรีดีเป็นบุคคลชั้นนำในระดับหมายเลข 1 เป็นผู้กำหนดแนวทางการเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทยมาสู่ระบอบประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขของประเทศ อาจารย์ปรีดีเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงแทบทุกอย่างในระยะนั้น นอกจากการใช้กำลังทางทหารเท่านั้นที่เป็นบทบาทของฝ่ายทหาร

การทำรัฐประหารของบุคคลคณะหนึ่งในวงการทหารในปีพ.ศ. 2490 นั้น นับว่าเป็นหัวเลี้ยวหัวต่ออันสำคัญในวิถีทางการเมืองของเมืองไทย เพราะในช่วงเวลา ก่อนหน้านั้นเพียงไม่กี่ปีบทบาททางการเมืองได้เปลี่ยนมือจากจอมพล ป. พิบูลสงครามมาอยู่กับฝ่ายพลเรือน และมีความคิดว่าจะอยู่ในมือของพลเรือนได้อย่างมั่นคง พอมาถึงรัฐบาลพล.ร.ต.หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ ซึ่งมียศทางทหารแต่มีบทบาทเป็นพลเรือน ก็ถูกกระทำรัฐประหารเปลี่ยนมือบทบาทและอำนาจทางการเมืองกลับไปอยู่ในกำมือ

มนูธรรม

การนำของฝ่ายทหารต่อไปอีกเป็นระยะเวลายาวนานนับเป็นสิบ ๆ ปี

ข้าพเจ้ามีส่วนได้รู้เห็นเองและเกี่ยวข้องกับอาจารย์ปรีดีนับตั้งแต่ตอนที่หัวค่ำของคืนวันที่ 9 พ.ย. 2490 คิดต่อกันไปจนถึงตอนบ่ายของวันที่ 11 พ.ย. ดังปรากฏเหตุการณ์อยู่ในบันทึกแล้ว ส่วนเหตุการณ์ตอนเริ่มเกิดการทำการรัฐประหารของคณะทหารในยามดึก ประมาณ 24.00 น. ของวันที่ 8 พ.ย. ซึ่งข้าพเจ้ากำลังเขียนเพิ่มเติมอยู่ในขณะนั้นนั้น เป็นเหตุการณ์ที่ข้าพเจ้าไม่ได้พบเห็นด้วยตนเองแต่ได้ทราบมาจากการคุยและซักถามจากท่านขุนลิขิตสุรการ (ถึงแก่กรรมไปแล้ว) สิบตำรวจเอกสิงห์โต ไทรย้อย และพลตำรวจขุน บุคคลทั้ง 2 คน

หลังนี้ปรากฏชื่ออยู่ในบันทึกและเหตุการณ์นับแต่อาจารย์ปรีดีได้ออกจากบ้านที่ทำเนียบท่าช้างไปในลักษณะถูกเชิญ

อาจารย์ปรีดีได้หลีกเลี่ยงออกจากทำเนียบท่าช้างในลักษณะที่เรียกว่าถูกเชิญที่สุด ความจริงนั้นข่าวคราวเรื่องทหารจะทำการรัฐประหารนั้นคงจะรู้อยู่กับใจของท่านอาจารย์ปรีดีและบริวารอย่าง ส.ค.อ.สิงห์โต ซึ่งเป็นตำรวจอารักขาทำเนียบอยู่บ้างเป็นอย่างดีแล้ว จากการบอกใบ้ของ พล.ต.อ.หลวงอดุลเดชจรัส ซึ่งอยู่ในตำแหน่งทางทหารคล้ายกับตำแหน่งผู้บัญชาการทหารบกในขณะนี้ แต่อาจารย์ปรีดีท่านไม่ใคร่เชื่อ จึงไม่ใคร่ระมัดระวังตัวและเตรียมการกำจัดหรือป้องกัน ทั้งนี้เป็นเพราะท่านมีความมั่นใจในเสถียรภาพทางการเมืองของพรรคการเมืองที่ท่านควบคุมอยู่และรัฐบาลของหลวงธำรง ฯ ซึ่งเป็นฝ่ายเดียวกับท่านอยู่แล้ว อนึ่ง กำลังของเสรีไทยที่ยังเหลืออยู่ (แต่ส่วนใหญ่อยู่อย่างหัวเมือง) คงจะพอเป็นคู่คี่อำนาจกับกำลังทางฝ่ายทหารได้ อีกประการหนึ่งข้าพเจ้าคิดว่าท่านอาจารย์ ฯ เป็นผู้ที่มีความบริสุทธิ์ใจ และจริงจังต่อบ้านเมืองและสังคมของเมืองไทยโดยแท้จริง จึงทำให้ท่านมีจิตสำนึกว่า ตัวท่านไม่เคยทำผิดคิดร้ายในทางไม่ดีไม่งามกับผู้ใด ท่านจึงไม่คิดระแวงอย่างจริงจังว่าจะมีใครคิดทำการรัฐประหารล้มล้างท่าน

ข้าพเจ้าต้องขออภัยต่อดวงวิญญาณของท่านอาจารย์ปรีดีไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า ข้าพเจ้าใคร่จะใช้คำกล่าวว่าคุณอาจารย์ปรีดีนั้นมีแต่ความซื่อ ไม่ประสีประสาในบทบาทการลี้ภัยการเมืองเอาเสียเลย (ทั้งนี้อาจเป็นเพราะท่านไม่เคยคิดทำการรัฐประหารใคร และไม่คิดว่าใครจะทำกับท่าน) เวลาเกิดเรื่องขึ้นมา ท่านจึงอยู่ในภาวะของความตื่นตระหนกตกใจ พุดอะไรไม่ออก ทำอะไรไม่ถูก ต้องหารือและให้บริวารช่วยคิด ช่วยจัดการให้แทบทั้งสิ้น

ในตอนดึกสงัดของคืนวันที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 ส.ค.อ.สิงห์โต ไทรย้อย ได้ยินเสียงรถดังแล่นมาทางป้อมพระสุเมรุหัวถนนพระอาทิตย์จึงรีบเข้ามารายงานต่อท่านอาจารย์ ฯ ซึ่งยังไม่เข้านอนว่า อาจารย์มันมากันแล้วรีบหนีเถอะ อาจารย์แสดงอาการตื่นตื่นและจุนง

อำมาตย์ตรีหลวงประดิษฐมนูธรรม
(คร. ปรีดี พนมยงค์)

ร.อ. หลวงอดุลเดชจรัส
(บัตร พึ่งพระคุณ)

ร.อ. หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์
(ถวัลย์ ธารีสารักษ์)

ว่าเรื่องอะไรกัน สิ่งใดจึงสำคัญว่ารถถังมันเล่นจะมาจับตัวอาจารย์ อาจารย์จึงรู้ตัวแต่ทำอะไรไม่ถูกจึงบอกสิ่งใดที่ว่า จะทำอย่างไรดีละ ช่วยคิดช่วยจัดการด้วย สิ่งใดจึงรีบไปจัดการตะโกนเรียกเรือจ้าง ซึ่งตามปกติมักจะจอดผูกหลักอยู่เป็นประจำที่ปากคลองหลอดซึ่งอยู่ถัดจากทำเนียบไปนิดเดียว เมื่อได้เรือจ้างลำหนึ่งมา สิ่งใดและคณะจึงช่วยกันลุดช่วยกันรื้อนให้อาจารย์รีบไปลงเรือโดยเร็วที่สุดโดยไม่มีอะไรติดตัวไปเลย นอกจากรองเท้าคัทชูเก่า ๆ ที่ใส่ใส่เดินภายในบริเวณบ้านเพียงคู่เดียว เมื่ออาจารย์ลงเรือแล้วก็เข้าไปอยู่ภายในประทุนซึ่งมีผ้าบังกันหัวท้ายประทุนไว้ พร้อมด้วยคณะผู้ติดตามอีกประมาณ 3 คน (คือ สิ่งใด จุน และคุณเทิน) พลัดหัวเรือออกจากทำน้ำแล้วก็รีบแจ้วออกสู่กลางกระแสน้ำโดยทันที พอไปถึงกลางแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างปากคลองหลอดกับปากคลองบางกอกน้อย ก็ได้ยินเสียงปืนกลยิงออกมา 1 ชุดที่ทำเนียบ ได้ความว่าเป็นการยิงออกไปจากปืนกลประจำรถถัง ยิงขึ้นฟ้าหรือยิงเข้าไปที่กำแพงหน้ามุขทำเนียบข้าพเจ้าไม่ได้ข้อเท็จจริง หลังจากรอให้คนข้างในออกมาเปิดประตูรั้วทำเนียบซึ่งอยู่ติดกับถนนพระอาทิตย์อยู่คู่หนึ่ง ไม่มีใครออกมาเปิดฝั่่นำกำลังไปควบคุม

ตัวอาจารย์ปรีดี จึงสั่งให้รถถังเดินหน้าด่านกลอนประตุนจนหลุดแล้วจึงแล่นเข้าไปข้างใน ทำการค้นหาตัวอาจารย์ปรีดี ท่านผู้หญิงพูนสุขและลูก ๆ จะอยู่ในทำเนียบในขณะนั้นด้วยหรือเปล่าข้าพเจ้าไม่ทราบ (ใครอยากทราบกรุณาเรียนถามท่านดู) ท่านผู้อ่านจะเห็นได้ว่า ท่านอาจารย์ปรีดี หลบออกไปลอยเรืออยู่กลางแม่น้ำเจ้าพระยาในลักษณะที่เรียกว่า แคล้วคลาดกันเพียงชั่วระยะเวลาที่เรียกกันว่า แล่เส้นยาแดงผ่าซีกเท่านั้นเอง ถ้าอาจารย์ยังไม่ได้ออกไปจากทำเนียบ ก็ไม่แน่ว่าอาจารย์ ๆ จะยังมีชีวิตรอดมาได้หรือไม่ เพราะโดยข้อเท็จจริงแล้ว ทางฝ่ายทหารในยุคนั้นไม่ชอบอาจารย์ปรีดีเอา มาก ๆ อยู่ด้วย เพราะอาจารย์ทำเสรีไทยและมีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่ปรากฏอยู่ จึงเดาไม่ถูกว่าอาจารย์จะถูกจับตัวแบบจับเป็นหรือจับตาย นี่ก็เป็นพรหมลิขิตของอาจารย์อีกเหมือนกันที่ยังมีชีวิตอยู่รอดตลอดมาได้มากถึง 36 ปี

ต่อจากเหตุการณ์อันแสนจะน่าตื่นเต้นในขั้นแรกนี้ผ่านไปแล้ว เรือจ้างก็ถูกสั่งให้แจวทวนกระแสน้ำขึ้นขึ้นไปทางเหนือโดยตั้งใจว่าจะทอดจ้งหวนเวลาไว้ เพราะยังคิดไม่ออกว่าจะหนีไปทางไหนดี ในขณะที่เรือจะผ่านโป๊ะทำน้ำสถานีตำรวจนครบาลธนบุรีบริเวณคลอง (วัดลิ่งขบ)

ร.อ. หลวงนาวาวิจิตร
(ผัน อำไภวสัย)

น.ต. หลวงสินธุสงครามชัย
(สินธุ์ กมลนาวิน) หัวหน้าฝ่ายทหารเรือ

ร.อ. ชลิต กุลกำรินทร์

ซึ่งอยู่ทางฝั่งธนบุรีในบริเวณประมาณตรงกันข้ามกับปาก-
คลองเทเวศร์ ก็มีตำรวจในเครื่องแบบยืนอยู่ที่โป๊ะฉายไฟ
มาที่เรือ พร้อมกับตะโกนเรียกให้เรือแวะเข้าไปเพื่อทำ
การตรวจ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าคณะรัฐประหารคงจะสั่งการ
ไปตามสถานีตำรวจต่าง ๆ และหน่วยที่เป็นกำลังทางฝ่าย
ตนให้ทำการกักด่านและตรวจค้นจับกุมตัวบุคคลสำคัญ
ของฝ่ายที่ถูกกระทำรัฐประหารเอาไว้ เหตุการณ์ตอนนี้
สิ่งไหนเล่าว่าเป็นความตื่นเต้นที่สืบเนื่องต่อจากเหตุการณ์
เมื่อครู่ใหญ่ ๆ มาแล้ว และเป็นเหตุการณ์ที่น่ากลัวเสีย
ด้วย อาจารย์เกิดความวิตกกังวลขึ้นมาอีก อีกอีก ๆ ว่า
จะทำยังไงดี และคิดจะยอมให้เรือจ้างแวะเข้าไปจอด
ให้ตรวจ แต่สิ่งไหนก็คิดค้านอย่างเด็ดขาดว่าเข้าไปไม่ได้
อาจารย์จึงให้ช่วยกันคิดหาทางออกในนาทีอันน่าตื่นเต้น
เช่นนั้น ในที่สุดพลตำรวจจนผู้มีปฏิภาณไหวพริบว่องไว
ก็ตัดสินใจแสดงบทบาทแก้ไขสถานการณ์ครั้งนี้เอง
เพราะตัวเองเคยเป็นตำรวจประจำอยู่ที่สถานีนี้ ก่อนที่จะ
ถูกขอยืมตัวไปทำหน้าที่เป็นตำรวจอารักขาประจำ
ทำเนียบทำช่าง พลฯ จน เหาหมวกสวมศีรษะ ใสล่ตัวออก
มาจากประตูหน้าไปยืนอยู่ที่หัวเรือจ้าง ในลำแสงไฟจาก
ตำรวจที่โป๊ะฉายมาต้องตัว แล้วตะโกนตอบขึ้นไปว่า เขาก็

เป็นเรือตำรวจสายตรวจหัวน้ำเหมือนกันมีอะไรหรือ
เรื่องนี้ท่านผู้อ่านควรทราบ ว่า เเขได้รับผิดชอบตามอำนาจ
ตำรวจในหัวน้ำเจ้าพระยาในเขตพระนคร ธนบุรีในสมัย
นั้นอยู่กับสถานีตำรวจคลองสาน วัดบรมวงศ (วัดลิ่งขบ)
และบางโพ เมื่อเหตุการณ์อันน่าระทึกใจนี้ผ่านไป
แล้ว ขวัญหนีดีฝ่อของอาจารย์ปรีดีก็บรรเทาลง ต่อจาก
นั้นเรือยังแจวขึ้นเหนือไปเรื่อย ๆ เข้าเขตบางพลัด บาง
อ้อ ทางฝั่งธนบุรี (ตอนนั้นถนนเจริญสุนทรวังค์ยังไม่มี)
มีการหารือกันว่าจะหาทางหลบเข้าคลองไหนไปจึงจะดี
เพื่อความปลอดภัยไม่โดดเด่นอยู่ในสายน้ำของเจ้าพระยา
เพราะอาจมีอันตรายได้ การหลบเข้าคลองไปก็เพื่อจะหา
ทางทะเลไปสู่เส้นทางน้ำสำคัญ เพื่อหลบหนีต่อไปยังจุดที่
คิดว่าควรจะไป ปรากฏว่าในย่านบางพลัด บางอ้อไปจน
ถึงสะพานพระราม 6 ไม่มีคลองใดเลยที่จะเชื่อมโยง
ไปสู่คลองบางกอกน้อยได้โดยสะดวกและไม่เสียเวลา
มากนัก ในที่สุดก็ตกลงใจล่องเรือวกกลับมาเข้าคลอง
บางกอกน้อย เพราะอาจารย์มีคนที่มีความเคารพ
นับถืออยู่ในคลองนี้หลายรายทั้งคนไทยและคนไทยมุสลิม
ที่พอจะอาศัยพักพิงได้ชั่วคราวช่วยยาม พอให้มีเวลาคิดว่าจะ
ไปไหนต่อไปได้ ในที่สุดก็แวะที่บ้านขุนลิจิตสุรการ เข้า

ใจว่าขณะนั้นเวลาคงจะล่วงไปจนใกล้จะเข้ายามรุ่งแล้ว ในที่สุดขุนลิขิตฯ ก็คงจะร่วมลงเรือไปด้วย ต่อจากนั้นได้เดินทางต่อไปโดยแจวเรือเข้าคลองชักพระที่แยกจากคลองบางกอกน้อย มุ่งหน้าตัดผ่านคลองมอญไปออกคลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) แล้วแวะเข้าพักพิงที่บ้านขุนนางหรือผู้มีชื่อผู้หนึ่งที่รู้จักชอบพอและนับถือท่านอาจารย์เป็นอย่างดี ที่มีนิวาสนสถานอยู่ริมคลองบางหลวงในย่านตลาดพลู การที่ท่านอาจารย์ปรีดีจำเป็นต้องระเห่เรือออกไปตลอดเวลาหลายชั่วโมงโดยไม่ได้พักผ่อนหลับนอน ก็คงจะเพื่อพรางที่อยู่ตามแบบที่หลวงธำรงก็ทำอยู่ในคืนวันนั้นและวันรุ่งขึ้น เพื่อไม่ให้คณะรัฐประหารตรวจสอบและติดตามได้

ในตอนกลางวันของวันที่ 9 พ.ย. 2490 ได้มีการติดต่อกันระหว่างฝ่ายอาจารย์ฯ จากคลองบางหลวงไปที่ พล.ร.ท.หลวงนาวาวิจิตร (ผัน อำไกรวัลย์) ผู้บังคับการกองเรือรบ (ผบ.กองเรือยุทธการในปัจจุบันนี้) ในขณะนั้น ซึ่งเป็นหนึ่งในผู้ร่วมการเปลี่ยนแปลงการปกครองฝ่ายทหารเรือ ขอตั้งภัยเข้ามาอยู่ในความคุ้มครองของกองทัพเรือที่พระราชวังเดิม ที่ปากคลองบางหลวง ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากย่านตลาดพลูเท่าไรนัก ทั้งนี้คงเป็นเพราะอาจารย์ปรีดีคิดว่าขึ้นหลบหลีกอยู่ตามบรรดาบ้านเรือนผู้ไม่มีอำนาจ ไม่มีอาวุธคุ้มครองแล้ว ก็คงจะหนีไปไม่พ้นจากการถูกเกาะกุมตัว ผลจากการประสานงานกัน ในตอนกลางวันจนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ในตอนค่ำของวันที่ 9 พ.ย. เรือยนต์ลำหนึ่งจากกองเรือรบจึงแล่นเข้าคลองบางหลวงไปรับตัวอาจารย์ปรีดีและคณะผู้ติดตามอีกประมาณ 4-5 คน มาขึ้นที่โป๊ะทำน้ำหน้าพระราชวังเดิมธนบุรี เมื่อเวลาประมาณ 21.00 น. ต่อจากนี้ข้าพเจ้าจึงเริ่มมีบทบาทเกี่ยวข้องกับอาจารย์ปรีดี เมื่ออาจารย์ได้พบปะกับนายทหารเรือชั้นผู้ใหญ่มากหน้าหลายตา ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นผู้ที่มีศรัทธาและให้ความเคารพนับถือในตัวอาจารย์เป็นส่วนตัวอยู่แล้ว บางท่านก็เป็นผู้ร่วมการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วยกันมา ดังเช่น พล.ร.ท.หลวงนาวาวิจิตร พล.ร.ต.หลวงสังวรสุวรรณชีพ พล.ร.ต.

ชลิต กุลกำมัชร์ พล.ร.ต.ชลีสินธุโสภณ พล.ร.ต.ทหาร ข้าทิรัฐ พล.ร.ต.แซน บัจจสานนท์และอาจมีผู้ก่อการฯ ฝ่ายทหารเรืออีกบางท่านรวมอยู่ด้วย ซึ่งข้าพเจ้าไม่ทันได้สังเกตและจดจำไม่ได้ทั่ว รู้สึกว่าอาจารย์มีอารมณ์และสีหน้าที่เข้มขื่นขื่นในแวดวงและบรรยากาศอันอบอุ่นเช่นนี้บนท้องพระโรงในพระราชวังเดิม ได้มีการสนทนาปราศรัย แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน ซึ่งข้าพเจ้าได้ยินและพอจับใจความได้ว่า ไม่น่าเลยที่คณะรัฐประหารจะหาเหตุกระทำการเอาตามอำเภอใจ โดยฉวยโอกาสเอาพฤติการณ์บางอย่างที่เป็นไปตามภาวะที่มันจะต้องเป็นไปตามปกติวิสัยของบ้านเมืองที่เพิ่งร้อนพ้นตัวจากภาวะสงครามโลกครั้งที่สองมาใหม่ ๆ และประเทศไทยจำเป็นต้องปฏิบัติกรบางอย่างโดยภาวะจำยอม ตามเงื่อนไขและข้อผูกพันตามสัญญาสนธิสัญญาแบบที่ประเทศไทยมีภาระผูกพันอยู่กับรัฐบาลอังกฤษในขณะนั้น ซึ่งในสมัยนั้นรัฐบาลของอาจารย์ปรีดีและสืบต่อมาจนถึงรัฐบาลหลวงธำรงฯ ในพ.ศ. 2490 ยังต้องช่วยกันแก้ไขเพื่อให้สถานการณ์ต่าง ๆ ค่อย ๆ ดีขึ้นจนเต็มความสามารถ

แต่คณะรัฐประหารในขณะนั้นก็หาเหตุเอามาเป็นข้ออ้างในการกระทำการรัฐประหารจนได้ ด้วยความเป็นต่อในความเป็นผู้มีอำนาจและผู้ใช้กำลังทางทหาร ซึ่งทางฝ่ายรัฐบาลอยู่ในความประมาทไม่ได้เตรียมการป้องกัน โดยที่ พล.ต.อ.หลวงอดุลเดชจรัสซึ่งอยู่ในตำแหน่งเทียบเท่ากับผบ.ทบ.ในขณะนั้นและหลวงสังวรฯ ซึ่งเพิ่งเข้ารับตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจก่อนหน้านั้นไม่นานนัก แต่ยังไม่ได้เข้าไปบริหารงานในกรมตำรวจอย่างจริงจัง ทั้ง 2 คนนี้จึงไม่สามารถเป็นกำลังสำคัญในการส่งเสริมสภาพความมั่นคงให้แก่รัฐบาลพลเรือนในขณะนั้นได้อย่างแท้จริง รวมความแล้วอาจารย์ปรีดีและรัฐบาลหลวงธำรงฯ นี้ก็คิดอยู่เสมอว่าบ้านเมืองเรียบร้อยดีพอสมควรอยู่แล้ว พรรคการเมืองฝ่ายรัฐบาลเข้มแข็งมีเสถียรภาพและมั่นคงดี จึงยึดถืออุดมการณ์ความมั่นคงตามวิถีทางของรัฐสภาและพรรคการเมืองเป็นหลัก ไม่มีการใช้ระบบตำรวจสันติบาลสืบเสาะความเคลื่อนไหวของฝ่ายตรงข้าม หรือยึด

ระบบการใช้จ่ายอำนาจทางทหารเป็นหลักเสริมอำนาจตัวเอง (ซึ่งถ้าจะคิดทำก็คงจะยาก เพราะทหารไปเข้ากับคณะที่จะคิดทำรัฐประหารเสียแล้ว รัฐบาลหลวงธำรงฯ และหลวงอดุลฯ ไม่สามารถจะมีเอกภาพในการปกครองบังคับบัญชาทหารบกไว้ได้ ทั้งนี้เนื่องจากอาชีพเดิมของหลวงอดุลฯ คือนายทหารเหล่าปืนใหญ่ มียศร้อยเอก ในขณะที่ปราบกบฏวระเดช หลังจากปราบกบฏแล้วจอมพลป. พิบูลสงครามโยกย้ายให้หลวงอดุลฯ มาคุมทางตำรวจ จนได้ไต่เต้าขึ้นเป็นอธิบดีกรมตำรวจ ฉะนั้นหลวงอดุลฯ จึงห่างเหินจากวงการทหารบกไปมาก ในวงการทหารบกจึงไม่มีใครยอมรับนับถือหลวงอดุลฯ แม้ได้รับแต่งตั้งให้มาบังคับบัญชาทหารบกในตำแหน่งเทียบเท่า ผบ.ทบ.-ปัจจุบัน)

ความพหุข้อของรัฐบาลว่ามีเสถียรภาพทางรัฐสภา และมีความมั่นคงในทางการเมืองดีแล้ว รัฐบาลจะอยู่ได้โดยปลอดภัยแต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ นี่คือความผิดพลาดและเป็นบทเรียนอันยิ่งใหญ่ในทางประวัติศาสตร์การเมือง การทหารแบบไทย ๆ ซึ่งไม่เหมือนใคร และไม่มีใครมีชาติใดเหมือน เหตุการณ์เช่นนี้ย่อมจะมีโอกาสเกิดขึ้นได้ทุกยุคทุกสมัย ถ้าไม่มีมาตรการการควบคุมหรือจัดระบบให้เป็นไปได้ด้วยวิถีทางอันเรียบร้อย ข้าพเจ้าใคร่จะกล่าวว่าความบริสุทธิ์ใจ ความจริงใจ และความเชื่อมั่นในความปลอดภัย ซึ่งอาจารย์ฯ และรัฐบาลหลวงธำรงฯ คิดเอาเอง เป็นมูลเหตุในการกระทำรัฐประหารในครั้งนั้น กระทำกันได้ง่ายเหลือเกิน ขนาดที่อาจารย์ฯ และหลวงธำรงฯ ต้องหลบหนีเอาชีวิตรอดโดยไม่มีทางที่จะต่อต้านด้วยวิธีการใด ๆ ทั้งสิ้น

จากการที่ข้าพเจ้าได้อยู่กับอาจารย์ปรีดีในระยะ 2-3 วันระหว่างการลี้ภัยดังกล่าว ข้าพเจ้าได้สังเกตว่าท่านอาจารย์เป็นบุคคลที่มีบุคลิกลักษณะค่อนข้างเฉยชุน้อย ไม่แสดงความเกรี้ยวกราด โกรธ ตีโพยตีพาย ไม่แสดงท่าทีวิพากษ์วิจารณ์อะไรมากนัก ไม่แสดงอาการโพนทนา แสดงความอาฆาตเคียดแค้นออกมาให้ปรากฏ โดยทางสีหน้าหรือวาทะให้ข้าพเจ้าได้เห็นหรือได้ยิน ข้าพ-

เจ้ามีความรู้สึกว่าคุณอาจารย์ฯ เป็นผู้ที่มีความสุขุมรอบคอบดีมาก ท่านไม่แสดงความเคร่งเครียดให้ปรากฏมากนัก ท่านยังมีอารมณ์ดีสีหน้ายิ้มแย้มได้ในบางโอกาสเสียด้วยซ้ำ ทั้งหมดนี้คือความประทับใจของข้าพเจ้าที่ทำให้ข้าพเจ้ามีความเต็มใจที่จะทำหน้าที่เป็นผู้ควบคุมเรือยนต์เดินทางพาท่านลี้ภัย ในวันที่ 10 และวันที่ 11 พ.ย. 2490 ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้พบกับท่านอีกเลย นับตั้งแต่วันที่ 11 พ.ย. 2490 เป็นต้นไปจนกระทั่งถึงวาระแห่งการถึงแก่อนิจกรรมของท่าน ในอีก 36 ปีต่อมา

ข้อความบางแห่งในบทนำนี้อาจมีการซ้ำกับข้อเขียนในตอนที่ 2 ที่ข้าพเจ้าได้เขียนขึ้นเมื่อ 14 ปีมาแล้ว แต่ข้าพเจ้าก็ไม่ได้ตัดทอนออกไป เพราะต้องการให้เรื่องต่อเนื่องกันไปตามเหตุการณ์ตั้งแต่ต้นจนจบ ข้อความตอนใดหากมีข้อผิดพลาดจากความจริงไปบ้าง ข้าพเจ้าต้องขออภัยต่อผู้เกี่ยวข้องไว้ ณ ที่นี้ด้วย เพราะข้อความตอนนี้เขียนขึ้นจากคำบอกเล่าของผู้อื่น ซึ่งยังค้างอยู่ในความทรงจำของข้าพเจ้า

ต่อไปนี้กรุณาเข้าสู่เหตุการณ์ในตอนสอง ตามบันทึกเรื่องราวที่ข้าพเจ้าได้มีส่วนเข้าไปเกี่ยวข้องอยู่ในเหตุการณ์นั้นด้วยตัวเองโดยตรงได้ ณ บัดนี้

เวลาประมาณ 17.00 น. ของวันที่ 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2490 ข้าพเจ้าได้พา พล.ร.ต.หลวงสังวรยุทธกิจ (สังวร สุวรรณชีพ) และ พล.ร.ต.ทหาร ขำ-หิรัญ ไปกับเรือยนต์ ของเรือรบหลวงโพสามต้น ซึ่งจอดทอดสมออยู่ ณ บริเวณปากคลองสวนอ้อย ตำบลบางจาก อำเภอพระโขนง เดินทางเข้าไปยังท้องพระโรงพระเจ้าตากสิน ณ พระราชวังเดิม ธนบุรี เพื่อพบกับ พล.ร.อ. หลวงสินธุสงครามชัย (สินธุ์ กมลนาวิณ) แม่ทัพเรือไปถึงพระราชวังเดิมเวลาประมาณ 20.00 น. ข้าพเจ้าได้ถือโอกาสค้างอยู่ที่พระราชวังเดิมเนื่องจากเห็นว่าเป็นเวลากลางคืนแล้ว จึงไม่นำเรือกลับ ร.ล.โพสามต้น เพราะจะต้องใช้เวลาเล่นเรือกลับอีกหลายชั่วโมง

เวลาประมาณ 21.00 น.เศษ หลวงประดิษฐ์-

มนุธรรม (นายปรีดี พนมยงค์) ได้มาถึงพระราชวังเดิม ในชุดกางเกงขาสั้นสีทึบก็ เสื้อเชิ้ตขาวแขนสั้น ไม่มีอะไรติดตัวมาเลย มีผู้ร่วมติดตามมาด้วยเท่าที่จำได้มี ขุนลิขิตสุรการ (ตั้ง ทรรพวุฒ)* นายเทิน วิชัยทัตตะ ส.ค.อ. สิงห์โต ไทรย้อย สะพายปืนกลมือทอมสันมาด้วย 1 กระบอก และ พลตำรวจ ขุน (จ๋านามสกุลไม่ได้) พลฯ ขุน สะพายปืนกลมือเบลคมันน์มาด้วย 1 กระบอก เมื่อหลวงประดิษฐ์ ขึ้นไปบนท้องพระโรงแล้ว ได้พบกับ พล.ร.ท.หลวงเจริญราชานาวา (เจริญ ทูมมานนท์) พล.ร.ต.แซน บัจจุสานนท์ พล.ร.ท.หลวงนาวาวิจิตร (ผั่น อำภอวัลย์) และ พล.ร.ต.ชลิต กุลกำมัชร จึงได้สนทนาปราศรัยกันถึงเรื่องการรัฐประหารที่เกิดขึ้นเมื่อคืนวันที่ 8 พ.ย. หลวงประดิษฐ์มาที่พระราชวังเดิมในฐานะขอพักพิงเป็นการชั่วคราว และขอการอารักขาจากทหารเรือ ซึ่งนายทหารเรือชั้นผู้ใหญ่ที่กล่าวนามมาแล้วล้วนแต่เป็นเพื่อนฝูงที่เคยร่วมการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 24 มิ.ย. 75 ด้วยกันมา เวลาประมาณ 23.00น. พล.ร.ต.หลวงธำรงนาวาสวัสดิ์ (ถวัลย์ ธำรง-นาวาสวัสดิ์) นายกรัฐมนตรี พร้อมด้วยผู้ติดตามก็มาถึงพระราชวังเดิมอีกคณะหนึ่ง ผู้ที่ร่วมมากับหลวงธำรงฯ เท่าที่ข้าพเจ้าจำได้ มีนายไสว สุทธิพิทักษ์ เลขาธิการนายกรัฐมนตรี ร.ค.อ.ประวิติ ขนุนทอง ร.ท.ผล เหม-รัตน์ ร.น. เมื่อหลวงธำรงฯ มาถึงแล้ว ได้ขึ้นไปรวมกับกลุ่มแรกบนท้องพระโรง มีการพูดจาปรึกษาหารือและวิพากษ์วิจารณ์กันเกี่ยวกับเรื่องการทำรัฐประหาร ซึ่งนำโดย พล.ท.ผิน ชุณหะวัณ พล.ท.หลวงกาจสงคราม พล.ค.สวัสดิ์ สวัสดิ์เกียรติ และ พล.ค.ขุนจันจันภูมิเวช

ยศในทางทหาร หรือตำรวจ ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในเรื่องทั้งหมด เป็นยศจริงของผู้ที่กล่าวนามในปี พ.ศ. 2490 สำหรับ พล.ค.สวัสดิ์ สวัสดิ์เกียรติ และขุนจันจันภูมิ-เวช ข้าพเจ้ายังไม่แน่ใจว่าในขณะนั้นมียศเป็น พลตรีหรือเป็นเพียงแค่พันเอก.

* นายพินิจปทุมรส ยืนยันตัวบุคคลว่าคือ ขุนลิขิตสุรการ บ้านในคลองบางกอกน้อย

เวลาประมาณ 24.00 น. รู้สึกว่าต่างคนต่างก็เห็นดีเห็นอกกันมากับเหตุการณ์อันตึงเครียด จากการหลีกเลี่ยงกันมา โดยมีประกาศแถลงการณ์ของคณะรัฐประหารทางวิทยุกระจายเสียงออกนามให้ หลวงประดิษฐ์, หลวงธำรง, หลวงสังวร, พล.ร.ต.ทหารฯ ไปรายงานตัวที่กองบัญชาการคณะรัฐประหารภายในเวลา 24 ชั่วโมง ประกาศอยู่เรื่อย ๆ เป็นระยะ ๆ ตอนนี้หลวงประดิษฐ์ซึ่งมีกิริยาอาการค่อนข้างจะเหน็ดเหนื่อยและอดโรย ได้ลุกเดินไปนอนเล่นที่เก้าอี้โซฟาในห้องรับแขกของ หลวงสินธุฯ ในท้องพระโรงได้สักครู่ก็มอยหลับไป พล.ร.ต.แซนฯ เห็นดังนั้นจึงได้ใช้ให้ทหารรับใช้ไปหาถุงและหมอนมาจากกรมเสนาธิการทหารเรือ เมื่อได้มาแล้ว พล.ร.ต.แซนฯ กับข้าพเจ้าจึงได้ช่วยกันใส่ถุง และกางมุ้งให้หลวงประดิษฐ์ ซึ่งขดตัวหลับอยู่บนเก้าอี้โซฟาตัวนั้น ต่อจากนั้นข้าพเจ้าก็เอนตัวลงนอนไปบนพรมปูพื้นในห้องนั้นใกล้ ๆ กับที่หลวงประดิษฐ์นอนอยู่ แล้วก็หลับไปทั้งเครื่องแบบ

รุ่งเช้าวันที่ 10 พ.ย. มีการซื้อ กาแฟ ไข่ดาว ขนมปัง ข้าวผัด จากร้านอาหารเล็ก ๆ หลังพระราชวังเดิม มารับประทานกันอย่างเบร้งง่าย ๆ ในคณะบุคคลที่มารวมกันที่พระราชวังเดิมเมื่อคืนนี้ เสร็จแล้วพวกผู้ใหญ่ ได้หารือกันว่าควรจะทำอย่างไรต่อไป เมื่อตกลงกันแล้ว พล.ร.ท.หลวงนาวาวิจิตร จึงเรียกตัวข้าพเจ้าไปพบ และสั่งการให้ข้าพเจ้าไปหาน้ำมันเชื้อเพลิงไฮสปีดดีเซลบรรจุถังน้ำมันเรือยนต์ร.ล.โพสามตันให้เต็มถัง และให้หาถังหิ้วขนาด 20 ลิตร แบบสหประชาชาติ ใส่น้ำมันสำรองเอาไปอีกให้เพียงพอสำหรับการเดินทางไกล ข้าพเจ้าได้นำเรือยนต์เล่นไปขอน้ำมันจากร.ล.ทยานชล ซึ่งจอดอยู่หน้ากรมอุทกทหารเรือ ในโอกาสนี้ข้าพเจ้าได้ขอยืมปืนลูกม่ เวบลีขิดตัวไปด้วย 1 กระบอก เพราะข้าพเจ้าไม่มีอาวุธอะไรติดตัวมาเลยเมื่อพร้อมแล้ว เวลาประมาณ 10.00 น. คณะก็ยกทั้งหมด มีหลวงประดิษฐ์ฯ, หลวงธำรงฯ, พล.ร.ต.หลวงสังวรฯ, พล.ร.ต.ทหารฯ พร้อมด้วยผู้ติดตาม ทั้งสาย

หลวงประดิษฐ ๑, หลวงธำรง ๑, และสายทหารเรือ รวมทั้งสิ้นประมาณ 17 นาย จึงลงเรือ และออกจากโป๊ะทำน้ำหน้าพระราชวังเดิม ปายหน้าไปทางสะพานพุทธยอดฟ้า โดยมีผู้ใหญ่ 4 ท่าน นั่งอยู่ภายในเก๋งไม้อัดปิดทึบ ตอนหัวเรือยนต์ เราได้ใช้ผ้าขาวม้า 2 ผืน ผูกไว้ท้ายเก๋งทำเป็นม่านบังไว้เพื่อไม่ให้เป็นการประเจิดประเจ้อ และทำให้ผู้อื่นมีโอกาสเห็นผู้ใหญ่ 4 ท่าน ที่นั่งอยู่ภายในเก๋ง ขณะที่เรือแล่นมาถึงหน้าวัดกัลยาณมิตร ข้าพเจ้าเกิดนึกคิดขึ้นมาได้ว่า หากคณะรัฐประหารนำกำลัง และปืนกลมาตั้งด่านคอยดักยิงเรือของเราในขณะที่กำลังจะแล่นลอดสะพานพุทธยอดฟ้าฯ ดังเช่นกรณีที่เกิดขึ้นที่คณะปราบปรามการปฏิวัติ เมื่อเดือน ตุลาคม พ.ศ. 2476 เคยกระทำมาแล้ว เมื่อคราวที่ น.อ.พระยาวิชิตชลธี นำ ร.ล.เสื่อทยานชล แล่นผ่านสะพานพุทธฯ ออกไป โดยที่ไม่เห็นด้วยกับกรณีความผันผวนทางการเมืองในครั้งนั้น และเกิดมีการยิงกันขึ้นเล็ก ๆ น้อย ๆ ระหว่างคณะปราบปรามการปฏิวัติกับทหารในเรือเสื่อทยานชล เมื่อข้าพเจ้าคิดขึ้นได้ดังนี้ ข้าพเจ้าจึงขอให้คณะติดตาม(ที่เป็นตำรวจได้ขอให้ถอดเครื่องหมายยศออกหมดแล้ว) ซึ่งมีปืนติดตัวกันไปแทบทุกคน มีทั้งปืนทอมสัน เอ็มพี แบลค-มันน์ และคาร์บิน เตรียมตัวเอาไว้เพื่อรับเหตุฉุกเฉิน โดยให้เอาปืนซ่อนไว้ใต้กระถงเรือที่เรานั่งกันไป ให้ทุกคนทำเป็นนั่งคุยกันและวางท่าที่เฉยอย่าให้มีพิรุณ ส่วนตัวข้าพเจ้าเองซึ่งอยู่ในเครื่องแบบทหารจะเป็นผู้ใช้สายตาสอดสายกวาดดูขึ้นไปบนสะพานพุทธฯ ว่าจะมีความเคลื่อนไหวทางฝ่ายรัฐประหารอะไรบ้างหรือไม่ ถ้ามีและถ้าหากจะเกิดมีการยิงกันขึ้น ข้าพเจ้าก็ได้บอกล่วงหน้าไว้ว่าให้พวกเราพร้อมใจกันทำการต่อสู้ด้วยปืนที่เราถืออยู่ด้วยกันทั้งหมด ถ้าเห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ข้าพเจ้าก็จะหักหัวเรือเข้าหาทำน้ำที่ใดที่หนึ่ง ณ บริเวณหน้าวัดประยูรวงศาวาส เพื่อหนีขึ้นฝั่ง แล้วแยกย้ายกันไป โชคดีที่ไม่มีอะไรเกิดขึ้นที่สะพานพุทธยอดฟ้า ข้าพเจ้าจึงสั่งให้เรือยนต์แล่นเลาะไปทางฝั่งธนบุรีเรื่อยไป เนื่องจากเห็นว่ามิถุนลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยา ทางฝั่งธนบุรีน้อยกว่าทางฝั่งพระนคร และทางหนีที่ไล่ทางฝั่งธนบุรีดีกว่า การนำเรือเดินทาง

ในตอนนี้ พล.ร.ท.หลวงนาวาวิจิตร ได้สั่งการไว้ตั้งแต่ก่อนออกเรือจากพระราชวังเดิมว่า ให้ข้าพเจ้าเป็นผู้รับคำสั่งและหารือกับ พล.ร.ต.ทหาร ๑ว่าจะไปกันที่ไหนและจะทำอะไรกันต่อไป ซึ่งข้าพเจ้าก็ทราบอยู่ในใจดีแล้วว่าการเดินทางไปโดยเรือในขณะนั้น ก็คือการพาท่านผู้ใหญ่ 4 ท่าน ให้ห่างไกลออกไปเสียจากพระนคร เพื่อหลบหลีกเลี่ยงการติดตามจับกุมตัว ของคณะรัฐประหาร ซึ่งอาจจะมีขึ้นได้ ตามคำสั่งของคณะรัฐประหารที่มีการประกาศทางวิทยุอยู่เป็นระยะ ๆ ตลอดเวลาว่า ให้ผู้ใหญ่ทั้ง 4 ท่าน ไปรายงานตัวต่อกองบัญชาการคณะรัฐประหารเป็นการด่วน ซึ่งเราก็ไม่ทราบเหมือนกันว่าจะเป็นการประกาศโดยมีจุดมุ่งหมายจะข่มขู่ขังขังตามหลักจิตวิทยา หรือจะเอาจริง ๆ กันแค่ไหน

เมื่อเรือแล่นเข้าเขต อำเภพระประแดง ถึงคลองบางยอ ข้าพเจ้าได้เรียนหารือกับ พล.ร.ต.ทหาร ๑ ว่าควร จะหลบเข้าไปพักอยู่ในสวนในคลองบางยอดีหรือไม่ พล.ร.ต.ทหาร ๑ ตอบว่าไม่ดี เพราะยังใกล้พระนครอยู่มาก เรามากันมากคนด้วยกัน เกรงว่าชาวบ้านแถวนั้นที่ไม่รู้เรื่องราวจะเกิดการตระหนกตกใจ เป้าหมายถัดไปที่ข้าพเจ้าเสนอ คือ คลองพระโขนง พล.ร.ต.ทหาร ๑ ก็ไม่เห็นด้วยอีก เพราะมีถนนและทางรถรางสายปากน้ำแล่นผ่านตัดกับคลอง และคลองนี้มีบ้านช่องผู้คนอยู่อาศัยมาก เกรงว่าจะเป็นการอึกทึกครึกโครมเกินไป เราจึงแล่นเรือต่อไปอีก ที่หมายต่อไปที่ข้าพเจ้าเสนอต่อ พล.ร.ต.ทหาร ๑ ก็คือคลองสำโรง พล.ร.ต.ทหาร ๑ ก็ยังไม่เห็นด้วย เนื่องจากมีถนนและทางรถรางสายปากน้ำผ่าน และคลองสำโรงมีบ้านเรือนอยู่ทั้งสองฝั่งคลองเป็นจำนวนมาก ถัดจากคลองสำโรงลงไปทางใต้อีกคลองหนึ่งคือคลองขุดใหม่ คลองนี้เมื่อเข้าไปจากแม่น้ำเจ้าพระยาแล้วไม่ไกลนัก คลองจะหักเลี้ยวลงใต้ขนานกับแม่น้ำเจ้าพระยาไปทะเลออกแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครึ่งหนึ่ง แถวตำบลบางนางเกร็ง จังหวัดสมุทรปราการ ในย่านนี้มีป่าจากชายคลองอยู่มาก และบนฝั่งก็เป็นสวนหมากสวนมะพร้าว และต้นไม้ส่วนประเภทเบญจพันธ์ที่ขึ้นได้ในพื้นที่ ๆ

มีน้ำกร่อยขึ้นถึง เราเล่นเรือเข้าไปจากปากคลองได้พักหนึ่ง จึงพบคลองแยกเล็ก ๆ ทางขวามือซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นที่ร่มรื่น และสงบเงียบดี จึงได้เสนอต่อ พล.ร.ต. ทหาร ฯ ขอเลี้ยวเข้าคลองแยกนี้และหลบพักกันอยู่ที่นั่น คราวนี้ พล.ร.ต.ทหาร ฯ เห็นด้วย ข้าพเจ้าจึงสั่งนายท้ายเรือยนต์ให้เลี้ยวเข้าคลองแยกนั้นไปเป็นระยะทางประมาณ 100 เมตร จึงพบสวนแห่งหนึ่งมีต้นไม้ขึ้นรกรอกอยู่ชายดลิ่งริมคลอง ข้าพเจ้าจึงสั่งให้นายท้ายเอาเรือเข้าเทียบดลิ่ง และใช้ที่สวนบริเวณนั้นเป็นที่หลบและพักผ่อน เผอิญมีข้าราชการของกรมสรรพาวุธทหารเรือ คนหนึ่งซึ่งมีบ้านอยู่ในย่านนั้น และรู้จักข้าพเจ้าดี ได้เข้ามาทักทายและถามข้าพเจ้าเป็นทำนองว่า ไปอย่างไรมาอย่างไรกันจึงได้เดินทางไปถึงที่นั่น เนื่องจากเขาเห็นพวกเราไปกันหลายคน และต่างคนต่างก็มีอาวุธชนิดร้ายแรงสะพាយกันไปแทบทุกคน จึงเกิดความสงสัย ข้าพเจ้าจึงแกล้งเสแสร้งตอบไปว่า พวกเรามากับคณะเจ้าหน้าที่ทางบ้านเมืองมาช่วยกันตามจับผู้ร้ายซึ่งเป็นทหารเรือ ซึ่งตามข่าวทราบว่าได้หลบหนีมาทางนี้ ต่อจากนั้นข้าพเจ้าก็รีบกลับเกลื่อนเรื่องราวโดยแกล้งทำเป็นได้ถามถึงเรื่องผลประโยชน์จากการทำน้ำตาลมะพร้าวและพืชผลที่ได้จากสวนในละแวกนั้น เพื่อเบนความสนใจไปเสีย ข้าพเจ้าได้ขอร้องให้พวกเราที่มาด้วยกันทั้งหมดว่า ถ้าอยากจะรับประทานมะพร้าวหรือผลไม้ที่มีอยู่แถวนั้น ก็ขอให้ซื้อเขาและให้ระมัดระวังไม่แสดงกิริยาพิรุธให้ชาวบ้านแถวนั้นทราบ ว่าเราได้พานักการเมืองที่สำคัญทั้ง 4 ท่านลี้ภัยมา เพื่อมิให้เกิดเป็นข่าวเอิกเกริกขึ้น พวกเราแทบทุกคนก็ทำตัวและวางท่าที่ได้เหมาะสมตามที่ข้าพเจ้าได้ขอร้อง ท่านผู้ใหญ่ทั้ง 4 ได้เอาผ้าขาวม้าปูตามโคนต้นมะพร้าวหรือต้นไม้โอศัยร่มเงา เป็นที่พักผ่อนนั่งหรือนอนคุยกัน สำหรับพวกเราคณะติดตามก็เอาปืนมารวมกันไว้ และช่วยกันทำหน้าที่สอดสายสายตา คอยระวังเหตุการณ์ให้ไปในตัวพร้อมกับแสดงกิริยาท่าทีด้วยการคุยกัน สนุกสนานเฮฮา บ้างก็หามะพร้าวรับประทาน บ้างก็หามส้มโอรับประทาน ฯลฯ เป็นทำนองว่าเราถือโอกาสมาเที่ยวสวนพร้อมกันไปด้วยในตัว

เราหลบกันอยู่ ณ ที่นั้น ตั้งแต่เวลาบ่าย 14.00 น. เศษ จนถึงเวลาประมาณ 17.00 น.เศษ เห็นว่าเป็นเวลาใกล้จะค่ำแล้ว จึงได้ออกเรือกลับไปถึงกรมสรรพาวุธทหารเรือ บางนา เมื่อเวลาพลบค่ำพอดี คณะของเราทั้งหมดได้ขึ้นไปพักที่ตึกนักเรียนนายทหารที่กรมสรรพาวุธทหารเรือ ได้สร้างขึ้นไว้นานมาแล้ว สำหรับเป็นที่พักแรมของนายทหารที่ทางราชการส่งมาฝึกอบรมวิชาความรู้ในทางตอร์ปิโด และปืนใหญ่ ทางสสารตอนนี้ปรากฏว่าผู้คนและทหารที่กรมสรรพาวุธทหารเรือ หลุกหล่นกันมากหน้าหลายตา เนื่องจากมีการเตรียมพร้อมกันที่นั่นด้วย พล.ร.ต.หลวงด้ยกร กำจาย (ตัดขุนนาค) เจ้ากรม ฯ น.อ.ชลอ สินธุเสนีย์ รองเจ้ากรม ฯ น.อ.พล สุวรรณประเทศ และนายทหารชั้นผู้ใหญ่ในกรมสรรพาวุธทหารเรือ หลายท่านต่างก็มีความเหน็ดเหนื่อยและวุ่นวายไปกับเหตุการณ์สำคัญที่มีขึ้นในค่ำวันนั้น (10 พ.ย. 90) มีคณะนายทหารสารวัตรหนุ่ม ๆ ซึ่งบางท่านก็แปรสภาพไปจากอาสาสมัครในขบวนการเสรีไทยจำนวน 10 กว่านาย ได้เสด็จลอดผ่านด่านตรวจของคณะรัฐประหารที่หน้าสถานีตำรวจพระโขนง ออกไปพบ พล.ร.ต.หลวงสังวรยุทธกิจ ซึ่งดำรงตำแหน่งสารวัตรใหญ่อยู่ในขณะนั้นด้วยความรักนับถือและจงรักภักดี ส่วนหลวงประดิษฐฯ ก็มีที่ปรึกษาชาวต่างประเทศทางการคลังหรือทางกฎหมาย ซึ่งข้าพเจ้าจำไม่ได้เสียแล้ว และผู้ใกล้ชิดบางคนได้ลอบออกไปพบท่าน สำ-หรับ พล.ร.ต.หลวงธำรงฯ ก็มีบุคคลผู้ใกล้ชิด หรือมีความสัมพันธ์กับท่านหลายคน ไปหาเช่นเดียวกัน คือนี้ข้าพเจ้าได้นำเรือยนต์กลับไปนอนที่ ร.ล.โพสามต้น ซึ่งจอดทอดสมออยู่ ณ ตำบลบางจาก พระโขนง เมื่อเวลาประมาณ 21.00 น. โดยได้รับการบอกเล่าจาก น.อ.ชลอ สินธุเสนีย์ ว่าให้นำเรือยนต์กลับไปพร้อมที่ทำการสรรพาวุธทหารเรือ อีกครั้งหนึ่งในวันรุ่งขึ้น (ที่ 11 พ.ย. 90) เวลาประมาณ 09.00 น.

วันที่ 11 พ.ย. 90 เวลาประมาณ 10.00 น. ข้าพเจ้าได้นำเรือยนต์ออกจากท่าหน้ากรมสรรพาวุธทหารเรือมุ่งหน้าเดินทางต่อไปโดยล่องลงไปทางจังหวัดสมุทร-

ปรากฏ โดยยังไม่ทราบที่หมายว่าจะให้ไปที่ไหน ผู้ใหญ่ทั้ง 4 ท่าน ได้เดินทางไปกับรถยนต์ด้วยเหมือนเมื่อก่อนนี้ แต่จำนวนผู้ติดตามได้ลดจำนวนลงไปบ้าง บางท่านก็เป็นคนอื่นที่มาจากใหม่ ในลักษณะที่ไม่ได้มีอาวุธติดตัวมาทำหน้าที่ในการอารักขา ข้าพเจ้าจำไม่ได้เสียแล้วว่าไม่มีใครต่อใครกันบ้าง เพราะเป็นเวลานั้นนานมาแล้ว แต่พอจะจำได้ว่าเป็นบุคคลที่มีความสำคัญและใกล้ชิดกับหลวงประดิษฐ์ฯ หรือหลวงธำรงฯ หรือหลวงสังวรฯแน่นอน ข้าพเจ้านำรถยนต์แล่นเรื่อยไป ผ่านอำเภอพระประแดง ตำบลบางหญ้าแพรก ตำบลบางหัวเสือ ลงไปถึงตำบลบางฝ้าย และตำบลบางโปรง บรรยากาศโดยทั่วไปในวันนี้รู้สึกว่าได้คลี่คลายความเคร่งเครียดลงไปมาก ผิดกับเมื่อก่อนนี้ เพราะได้ห่างไกลกรุงเทพฯ ออกมามาก และพอจะเป็นที่เชื่อถือได้ว่าคงจะไม่มีการกักตัวของคณะรัฐประหารติดตามมาจับกุมบุคคลสำคัญในเรื่องของเรา ในระหว่างทางแถบตำบลบางฝ้าย หรือตำบลบางโปรง ได้มีบุคคลบางคนซึ่งข้าพเจ้าจำได้ว่าจะเป็นนายถวิล อุดม นายจำลอง ดาวเรือง หรือนายเตียง ศิริขันธ์ แต่ก็ไม่ยืนยันเพราะเหตุการณ์ได้ล่วงเลยนานมาแล้ว แต่งกายชุดเวสปอยนธ์ สีก็ากี้ แบบเสรีไทย มาขึ้นรถที่ริมฝั่งแม่น้ำ โบกมือให้เรือเข้าแวะจอดรับก่อนจะถึงบริเวณตำบลบางนางเกร็งเล็กน้อย ข้าพเจ้าได้เห็นรถยนต์ ก.101 ขนาดใหญ่ของทหารเรือแล่นกวาดตามรถยนต์ของเรามา ตามลำแม่น้ำทางฝั่งตะวันตก เมื่อเข้ามาใกล้ในระยะเห็นกันชัดด้วยสายตาแล้ว ร.อ.จริง จุลละสุขุม (ยศในขณะนั้น) ซึ่งเป็นผู้ควบคุมเรือ ก.101 ได้ออกมายืนที่กราบเรือ คอบแขนส่งสัญญาณให้ข้าพเจ้าทราบว่าให้นำรถยนต์แล่นตามเรือ ก.101 ไป เรือ ก.101 ได้แล่นนำล่องหน้าไปจอดทอดสมอรออยู่ทางฝั่งตะวันตก เหนือองค์พระสมุทรเจดีย์ขึ้นมาประมาณ 1 กิโลเมตร ข้าพเจ้าจึงนำรถยนต์ข้ามแม่น้ำไปเทียบกับเรือ ก.101 เมื่อเวลาประมาณ 12.00 น.เศษ ทุกคนได้ขึ้นไปบนเรือ ก.101 ตอนนีหลวงประดิษฐ์ฯ จึงได้มีโอกาสเปลี่ยนเครื่องแต่งกายเรียบร้อยขึ้นบนเรือนี้ จำได้ว่าท่านนุ่งกางเกงขาวสีเนื้อ สวมเสื้อเชิร์ตแขนยาวสีฟ้าอ่อน และสวมหมวกสักหลาด โดยมีผู้นำเข้า

ไปจากบ้านทำเนียบท่าช้าง

ได้มีการประชุมหารือกันว่า ใครจะเดินทางลี้ภัยต่อไปอีกบ้าง ใครควรจะแยกกลับเข้ากรุงเทพฯ และจะทำอะไรกันต่อไป คล้าย ๆ กับการตกลงกันเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะแยกย้ายกันไป ในที่สุดผู้ใหญ่ทั้ง 3 ท่านคือ หลวงประดิษฐ์ฯ, หลวงธำรงฯ, หลวงสังวรฯ มีหลวงธำรงฯคนเดียวที่แยกตัวกลับกรุงเทพฯ เนื่องจากได้ทราบข่าวว่าคณะรัฐประหารไม่ได้เอาจริงเอาจังอะไรกับหลวงธำรงฯเราคณะแยกตัวกลับกรุงเทพฯ ได้ร่ำลากับคณะบนเรือ ก.101 เมื่อเวลาประมาณ 14.00 น.เศษ โดยมีผู้ติดตามหลวงธำรงบางท่าน และผู้อื่นอีกบางคนที่อยู่ในกลุ่มแยกกลับกรุงเทพฯ มากับรถยนต์ที่ข้าพเจ้าเป็นผู้นำไป ขณะนั้นหลวงประดิษฐ์ฯ ได้ออกมายืนข้างเรือ ก.101 ยืนมือมาจับมือข้าพเจ้าบีบค้อนข้างแรงพร้อมกับกล่าวว่า “ขอบใจมากน้องชาย ที่อุตส่าห์มาเหน็ดเหนื่อยกับผมเสีย 2 วัน” รู้สึกว่าขณะนี้ท่านมีสีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสดีขึ้นกว่าเมื่อก่อนนี้มาก คงจะเป็นเพราะปัญหาและความปลอดภัยในการลี้ภัยการเมืองของท่านได้คลี่คลายลงไปมากแล้ว ข้าพเจ้าได้กระทำวันทยหัตถ์แสดงความเคารพพร้อมกับกล่าวว่า “ไม่เป็นไรหรอกครับได้ทำ กระผมมาทำงานตามคำสั่งของผู้บังคับบัญชาและกระผมยินดีที่ได้ทำงานนี้เพื่อได้ทำ ซึ่งเคยทำคุณประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองมาแล้วเป็นอย่างมากด้วยความเต็มใจ” ต่อจากนั้นรถยนต์ก็เบนหัวเรือออกจากเทียบเรือ ก.101 เราได้โบกมือร่ำลากับบุคคลบนเรือ ก.101 แล้วจึงพายหน้าแล่นเรือย้อนกลับมาทางจังหวัดพระนคร เวลาประมาณ 16.00 น. เมื่อรถยนต์แล่นใกล้จะถึงปากคลองสำโรง หลวงธำรงฯได้ถามข้าพเจ้าว่า ถ้าจะแล่นเรือเรื่อยไปคาดว่าจะถึงบริเวณกรุงเทพฯ เวลาสักเท่าไร ข้าพเจ้าตอบว่าจะถึงบริเวณถนนตกเวลาประมาณ 18.00 น. ท่านจึงบอกกับข้าพเจ้าต่อไปว่า ท่านไม่อยากจะถึงเขตพระนครเร็วเกินไปนัก เพราะไม่อยากจะให้เป็นการเปิดเผย อยากให้ถึงเขตพระนครในเวลาก่อนข้างค่ำมีดกเวลานั้นสักหน่อย ท่านต้องการจะไปขึ้นที่ท่าหน้าวัดราชาธิวาส

เพราะได้นัดให้รณมารอรับท่านไว้ ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าจึง
เสนอความเห็นให้เลี้ยวเรือหลบเข้าไปจอดพักรอมาเวลา
ในคลองสำโรง ท่านก็เห็นดีด้วย เมื่อเรือแล่นผ่านปาก
คลองเข้าไปแล้วสักครู่หนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นมีกอบจากขนาด
ใหญ่ริมชายน้ำอยู่กอดหนึ่งทางซ้ายมือ ขณะนั้นน้ำยังขึ้น
อยู่ ข้าพเจ้าเห็นว่าพอนำเรือยนต์เล่นเข้าไปหลบกำบัง
อยู่ภายในกอบจากใหญ่นั้นได้จนมืดค่ำเรือ จึงเรียนให้หลวง
ธำรงฯทราบ และสั่งนายท้ายเรือยนต์ให้หักหัวเรือวิ่งเสือก
ลำหายเข้าไปซ่อนอยู่ภายในกอบจาก ต่อจากนั้นข้าพเจ้า
ได้ถือโอกาสสนทนากับหลวงธำรงฯในลักษณะตัวต่อตัว
เป็นการมาเวลาด้วยเรื่องราวอย่างย่อ ๆ ดังใจความต่อ
ไปนี้.

“ใต้เท้า รู้ตัวเมื่อไรว่าถูกกระทำรัฐประหาร”

“ผมไม่รู้ ในขณะที่ผมกำลังเดินร่ำอยู่บนฟลอร์ลีลาศ สวน
อัมพร ในงานหาเงินบำรุงการกุศลในคืนวันที่ 8 โดยลูกน้องของ
ผมเขียนข้อความใส่เศษกระดาษมาสะกดหลังแล้วขุดใส่ในมือ
ผม พอเพลงลีลาศจบ ผมก็เอากระดาษมาส่องไฟดู พอรู้ว่าเกิดมี
การรัฐประหารขึ้น ผมก็รีบหลบออกทางด้านหลังเวทีลีลาศ
หนีออกไปทันที คืนนั้นผมหลบไปพักตามบ้านเพื่อนฝูงและคน
รู้จักขอพอกันหลายแห่ง แห่งแรกคือที่บ้านนายหลี่ เบ็น (นายหลี่
เบญจฤทธิ์) ไม่ได้กลับบ้านใดบ้านหนึ่งนาน ๆ เพื่อพรางไม่ให้ฝ่าย
รัฐประหารรู้ว่าผมหลบไปอยู่ที่ไหน ส่วนทางบ้านผมก็โทรศัพท์
บอกข่าวไปให้ทราบเป็นระยะ ๆ”

“ใต้เท้าเป็นนายกรัฐมนตรี และมีกำลังเสรีไทยที่เข้มแข็ง
อยู่ในมือของฝ่ายรัฐบาล ทำไมจึงปล่อยให้เขาทำรัฐประหารเอาได้
ง่าย ๆ”

“เรื่องนี้จะกล่าวว่ามันอยู่ในความประมาทที่ใช่ แต่เป็น
เพราะผมมีความรู้สึกนึกคิดเป็นประชาธิปไตยโดยแท้จริง ผมจึง
ไม่ใคร่จะตั้งข้อระแวงสงสัยใคร และ ไม่ได้สั่งการให้มีการระมัด
ระวังป้องกันในเรื่องนี้กันเป็นพิเศษผมคิดว่าความตึงเครียดในทาง
การเมืองคงจะคลี่คลายจากความรู้สึกนึกคิดของประชาชนลง
ไปมาก เนื่องจากผมได้จัดให้มีการอภิปรายทั่วไปในรัฐสภา
เกี่ยวกับปัญหาข้อข้องใจในการบริหารประเทศของรัฐบาลผม
ระหว่างกลุ่มพรรคการเมืองฝ่ายค้าน กับกลุ่มพรรคการเมืองฝ่าย
รัฐบาลเป็นเวลาถึง 5 วัน 5 คืน โดยมีการถ่ายทอดเสียงออก

อากาศทางสถานีวิทยุกรมโฆษณาการ (กรมประชาสัมพันธ์ในปัจจุบัน) ทั่วประเทศให้ึกด้วย ในที่สุดรัฐบาลของผมก็ชนะใจ
ประชาชนด้วยเหตุผลที่ได้กันในรัฐสภา และชนะคะแนนโหวตได้รับความ
ไว้วางใจให้เป็นรัฐบาลต่อไปอีก ด้วยเหตุผลอันนี้แหละจึง
ทำให้ผมพอใจ และตั้งอยู่ในความประมาทโดยไม่มีกว่าจะมี
ใครมาทำรัฐประหารกับรัฐบาลของผม นี่ก็เพิ่งจะเสร็จจากการ
อภิปรายทั่วไปเมื่อไม่นานมานี้เอง เขาก็ทำรัฐประหารกันเสียแล้ว
ผมก็ไม่รู้ว่าจะทำอย่างไร”

“มีใครรู้ว่าล่วงหน้ากันบ้างหรือเปล่าครับ เกี่ยวกับบ๊ว
ที่จะเกิดการรัฐประหารขึ้นในครั้งนี้”

“มีครับ คือ พล.ต.อ. หลวงอดุลเดชจรัส ซึ่งดำรงตำแหน่ง
แม่ทัพใหญ่ (คล้ายกับผู้บัญชาการทหารบกในขณะนี้) เขามาที่
ทำเนียบท่าช้าง มาบอกกับอาจารย์หลวงประดิษฐฯ ว่า เขาได้ข่าว
มาว่าพวกทหารบกเขาจะทำรัฐประหารกัน ให้ระวังตัวไว้ แต่
เขาก็ไม่ได้บอกอะไรไว้เป็นรายละเอียด เขายังบอกอีกว่า เขาก็ไม่
รู้เหมือนกันว่าพวกที่จะทำรัฐประหารจะลงมือทำกันเมื่อไรแน่
หลวงอดุลเขามาบอกให้อาจารย์ทราบเป็นระยะ ๆ ด้วยใจความ
อย่างนี้ แต่อาจารย์หลวงประดิษฐ์ก็ไม่ใคร่จะเชื่อนัก ท่าน
เคยบอกต่อให้ผมทราบไว้เหมือนกัน ผมก็ฟัง ๆ ไว้อย่างนั้นเอง
ด้วยความรู้สึกที่ไม่ใคร่จะเชื่อนักเช่นเดียวกัน เพราะผมมีความบริ
สุทธิ์ใจที่เพิ่งเปิดให้มีการอภิปรายทั่วไปในรัฐสภากันมาแล้ว จึง
คิดว่าไม่น่าจะมีเหตุการณ์ร้ายแรงอะไรเกิดขึ้น ผมเองก็รู้สึก
แปลกใจอยู่เหมือนกันว่า ทำไมหลวงอดุลฯ เขาจึงไม่บอกข่าวนี้
กับผมโดยตรง ในฐานะที่ผมเป็นนายกรัฐมนตรีอยู่ ความจริงกำลัง
เสรีไทยของเราที่เข้มแข็งและอยู่กับฝ่ายรัฐบาล ความที่ผมไม่ได้
คิดว่าจะถึงกับมีการทำรัฐประหารกันขึ้น ผมจึงไม่ได้สั่งการให้
การสืบข่าวกันอย่างแท้จริง และไม่ได้สั่งการให้มีการเตรียมการ
ไว้กำลังอะไรทั้งสิ้น ผมไม่รู้สึกเสียใจอะไรหรอกที่รัฐบาลของผม
ถูกทำรัฐประหารให้ออกไป แต่เสียใจอยู่หนอยหนึ่งที่ไม่คิดว่าคณะ
ทหารเขาจะคิดทำอะไรกันง่าย ๆ จนเกินไปอย่างนี้.”

ต่อจากนั้นข้าพเจ้าได้สนทนากับหลวงธำรงฯต่อ
ไปอีกถึงเรื่องส่วนตัว และชีวิตภายในครอบครัว หลวง
ธำรงฯได้เล่าความในใจให้ข้าพเจ้าฟัง ใจความว่า.—

ความจริงท่านก็ไม่มีความรู้สึกอยากได้ใคร่ที่จะเป็นนายกรัฐมนตรีเท่าไรนักดอก เหตุการณ์ทางการเมืองมันมาสวมหัวโขนให้ท่านจำเป็นต้องรับตำแหน่งนายกรัฐมนตรีเอาไว้อย่างนั้นเอง เมื่อท่านเป็นแล้วก็รู้สึกหนักใจในเสถียรภาพทางการเมืองของรัฐบาลอยู่เป็นอันมาก เนื่องจากเป็นภาวะหลังจากรัฐธรรมนูญเพิ่ง 2 ปี ย่อมจะมีปัญหาเกี่ยวกับการเมืองทั้งภายในประเทศ และภายนอกประเทศ ปัญหาทางสังคม และปัญหาทางเศรษฐกิจที่สลับซับซ้อน ซึ่งจะต้องใช้เวลาในการปรับตัวให้ดีขึ้นไปตามลำดับ ตามกาลเวลา จึงเป็นเรื่องที่ยากต่อการแก้ไข และเป็นการยากที่รัฐบาลจะบริหารบ้านเมืองให้เป็นที่เรียบร้อยจริง ๆ จนเป็นที่ถูกใจประชาชน ท่านเข้าใจในเสถียรภาพของตัวเองเช่นนี้คืออยู่ จึงได้อบรมสั่งสอนบุตรธิดาของท่าน ซึ่งในขณะนั้นยังศึกษาอยู่ในระดับชั้นโรงเรียนสามัญกันอยู่ ให้มีความถ่อมตนอยู่เสมอ อย่าได้นึกว่าตัวของท่านเองมีตำแหน่งเป็นถึงนายกรัฐมนตรีแล้ว พวกลูก ๆ จะพลอยเห่อเหิมตามไปด้วยกับตำแหน่งของท่าน จนทำให้คนอื่นเขามองไปในแง่ไม่ดี และพากันเกลียดชัง ตำแหน่งนายกรัฐมนตรีของท่านนั้นมันไม่จริงยังยื่นอะไรออก ขอให้พวกลูก ๆ ประพடுத்தินให้เป็นคนดี มีความขยันหมั่นเพียรในการศึกษาเล่าเรียนให้เป็นผลสำเร็จด้วยดี จะได้ไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเองให้เจริญรุ่งเรืองด้วยลำแข้งของตนเองได้ต่อไปในภายภาคหน้า ภรรยาของท่านก็มีส่วนช่วยเหลือดูแลอบรมสั่งสอนลูก ๆ ด้วยอุทิศตนอย่างเดียวกันนี้

ข้าพเจ้าฟังเรื่องราวทั้งหมดตามที่ได้สนทนากันมาตลอดเวลา ด้วยความรู้สึกซาบซึ้งในใจในอุดมการณ์ทางความคิดของหลวงธำรงเป็นอย่างยิ่ง และบังเกิดความรู้สึกขึ้นมาในใจ จากบทเรียนที่เกิดมีการทำรัฐประหารกันขึ้นในครั้งนั้นว่า คนเรานั้นถ้ามีความซื่อและจริงใจกับคนอื่นจนเกินไปบางทีก็อาจจะมียกเกิดขึ้นกับตัวเอง

* ดร.เถลิง ธำรงนาวาสวัสดิ์ ขณะนั้นยังเป็นนักเรียนสามัญอยู่

โดยไม่รู้ตัวได้เหมือนกัน ข้าพเจ้าใช้เวลาสนทนาเพื่อเป็นการฆ่าเวลาแก้เบื่อหงาร่าง สองต่อสองเป็นเวลาถึงชั่วโมงเศษ ยุงในกอกอจากก็ชุม บินเข้ามากัดเราอยู่เสมอต้องคอยตบกันอยู่เรื่อย ถึงตอนนี้เป็นเวลาประมาณ 17.00 น.เศษ หลวงธำรง เห็นว่าควรแก่เวลาที่จะออกเรือเดินทางต่อไปได้แล้ว จึงขอให้ข้าพเจ้าสั่งการให้ออกเรือเดินทางต่อไป ข้าพเจ้าจึงได้นำเรือยนต์เล่นจากคลองสำโรง ออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยาแล้วแล่นขึ้นไปทางเหนือ เนื่องจากข้าพเจ้าเห็นว่าเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้คลี่คลายความตึงเครียดลงไปมากแล้ว อันตรายที่จะเกิดขึ้นจากการใช้กำลังเข้าจับกุมตัวหลวงธำรง ก็คงจะไม่มี เพราะได้ทราบข่าวมาแล้วว่าคณะรัฐประหารไม่มีนโยบายจะทำอะไรจริงจังกับตัวหลวงธำรงเองมากนัก ผู้คนที่เหลือติดตามมากับคณะของเราในตอนนี้ก็เหลืออยู่เพียงไม่กี่คน อาวุธที่มีติดตัวบางคนอยู่ก็เหลือน้อยแล้วตามส่วนของจำนวนคนที่ลดลงไป นายไสว สุทธิพิทักษ์ เลขานุการนายกรัฐมนตรี หลวงธำรง ก็ได้มากับเราด้วยในตอนี้ ข้าพเจ้ารู้สึกเห็นดีเห็นชอบและมีความตึงเครียดกับเหตุการณ์มาแล้วถึง 2 วันเศษ จึงคิดว่าหากจะให้ให้นายท้ายเรือยนต์ เป็นผู้รับผิดชอบนำเรือแล่นขึ้นไปส่งหลวงธำรงที่ท่าหน้าวัดราชาธิวาส ซึ่งคาดว่าคงจะไปถึงที่นั่นเวลาราว ๆ 21.00 น. ก็คงจะไม่ใช่ไร คิดได้ดังนี้ข้าพเจ้าจึงเรียนหารือกับหลวงธำรงว่าข้าพเจ้าจะขอส่งท่านเพียงแค่ ร.ล.โพสามต้น ซึ่งจอดทอดสมออยู่ ณ บริเวณปากคลองสวนอ้อย ตำบลบางจาก อำเภอพระโขนง ท่านจะเห็นด้วยหรือไม่ ท่านไม่ขัดข้อง ข้าพเจ้าจึงร่ำลาท่าน และทุกคนที่ร่วมเดินทางมาด้วยกันพร้อมกับอวยพรให้เดินทางต่อไปด้วยความสวัสดิภาพ เมื่อเรือยนต์แล่นมาถึง ร.ล.โพสามต้น เป็นเวลาเริ่มพลบค่ำแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้เรือยนต์เข้าเทียบบันได และกลับขึ้นเรือเป็นอันว่าการปฏิบัติงานของข้าพเจ้าได้สิ้นสุดลงแล้วนับตั้งแต่ตอนเย็นของวันที่ 9 พ.ย. 90 เป็นต้นมา

ข้าพเจ้าขอเล่าย้อนต้นต่อไปอีกถึงสาเหตุที่ว่า ทำไมข้าพเจ้าจึงได้มีโอกาสกลายเป็นผู้ควบคุมเรือยนต์ซึ่ง

เป็นพาหนะนำนักการเมืองที่สำคัญตำแหน่งรัฐบุรุษอาวุโสของประเทศ และผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน 1 ท่าน นายกรัฐมนตรี 1 ท่าน นายทหารเรือชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเคยเป็นผู้ร่วมการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ 24 มิ.ย. 75 และกำลังเป็นนักการเมืองชั้นสำคัญอีก 2 ท่าน ลี้ภัยการรัฐประหารไปเป็นเวลาถึง 2 วันเศษ เรื่องมันเป็นมาดังนี้ คือ.—

เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบข่าวการทำรัฐประหารของคณะทหารบกในคืนวันที่ 8 พ.ย. 90 แล้ว รุ่งขึ้นวันที่ 9 พ.ย. ข้าพเจ้าก็กลับมาอยู่เรือ โปสามตัน ซึ่งจอดทอดสมออยู่กลางแม่น้ำเจ้าพระยา ณ บริเวณปากคลองสวนอ้อย ตำบลบางจาก อำเภอพระโขนง ในฐานะที่ข้าพเจ้าเป็นนายทหารชั้นอาวุโสที่อยู่บนเรือในวันนั้น โดยมีนายทหารรุ่นน้องมาอยู่เรือด้วยกันอีก 2 นาย คือ ร.ท.เลิศ ญาณนนท์ ดันปิ่น และ ร.ต.ประสิทธิ์ จันทรวินิจ ดันตอริบิโด เราทั้งสามคนจึงหารือและตกลงกันว่าเราจะปฏิบัติภารกิจอย่างไร หากจะมีกำลังจากฝ่ายรัฐประหารล่องลำเข้ามาทำการยึดเรือของเรา ตกเวลาบ่ายประมาณ 16.00 น.ข้าพเจ้าได้ใช้ให้เรือยนต์เล่นไปซื้ออาหารที่ตลาดข้างวัดบางนาออกในคลองบางนา ติดกับกรมสรรพาวุธทหารเรือ เพื่อนำมารับประทานเป็นอาหารเย็น เรือยนต์ได้เล่นกลับมาเมื่อเวลาประมาณ 17.00 น. ปรากฏว่า มีพล.ร.ต.หลวงสังวรยุทธกิจ และ พล.ร.ต.ทหาร ขำหิรัญ นั่งมาในเรือด้วย พล.ร.ต.ทหาร ฯ ได้ตะโกนพูดกับข้าพเจ้าว่าอยากจะขอยืมเรือยนต์ให้ไปส่งที่พระราชวังเดิมหน่อย เพื่อไปฟังข่าวคราวจากทางกองบัญชาการกองทัพเรือ และขอให้ข้าพเจ้าไปกับเรือยนต์ด้วย จะได้รับขีดขอบเรือและถือโอกาสฟังข่าวคราวจากกองบัญชาการพร้อมกันไปในตัวด้วย เมื่อมีเรื่องอะไรสำคัญ จะได้นำกลับมาแจ้งหรือแจกจ่าย ให้เรือรบหลวงที่จอดอยู่ในย่านตำบลบางจาก บางนา ทราบ ข้าพเจ้าจึงตกลงใจไป โดยฝากฝังการตัดสินใจ การใช้อาวุธ เพื่อการพิทักษ์รักษา ร.ล.โปสามตัน ตามความจำเป็นซึ่งถ้าหากจะมีเหตุการณ์ประการใดเกิดขึ้นไว้กับ ร.ท.เลิศ ฯ และ ร.ต.

ประสิทธิ์ ฯ ต่อจากนั้นจากการสนทนากันในระหว่างที่เรือยนต์เล่นมุ่งหน้าไปพระราชวังเดิม ข้าพเจ้าจึงได้ทราบจาก พล.ร.ต.หลวงสังวร ฯ ว่า ตัวท่านเองต้องรีบหลบหนีจากบ้านในย่านบางกะปิ ถนนสุขุมวิทออกมาได้อย่างหวุดหวิดเมื่อกำลังของคณะรัฐประหารไปถึงบ้านที่ซอยสุภางศ์ เพื่อจะจับกุมตัวท่านในตอนดึกของคืนวันที่ 8 เมื่อท่านหลบออกจากบ้านมาได้แล้ว จึงได้เดินลัดข้ามทุ่งนาไปสู่ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - ปากน้ำ แลวงสถานีกล้วยน้ำไท โดยเกือบจะไม่มีอะไรติดตัวไปเลย ต่อจากนั้นจึงเดินตามทางรถไฟไปพบกับ พล.ร.ต.หลวงดิษฐ์ ที่กรมสรรพาวุธทหารเรือ บางนา และขอพักพิงอยู่ที่นั่น ส่วน พล.ร.ต.ทหาร ฯ ได้เดินทางมาจากสัตหีบในตอนสายของวันที่ 9 เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ ในตอนบ่ายแล้ว เห็นว่าไม่ควรจะพรอดพราดเข้าไปถึงข้างในจังหวัดพระนครโดยทันที จึงได้แวะเข้าไปที่กรมสรรพาวุธทหารเรือเสียก่อน เพื่อสอบถามความเป็นไปต่าง ๆ จากนายทหารผู้ใหญ่ในกรมสรรพาวุธฯ ภายหลังจากที่ได้พบปะพูดคุยจาหรือกับ พล.ร.ต.หลวงดิษฐ์ ฯ และ น.อ.ชลอ สินธุเสนีย์ แล้ว หลวงสังวร ฯ กับ พล.ร.ต.ทหาร ฯ ก็อยากจะเข้าไปพบหลวงสินธุ ฯ ที่พระราชวังเดิม น.อ.ชลอ ฯ จึงตกลงใจออกมาเรียกเรือยนต์ของ ร.ล.โปสามตัน ที่ข้าพเจ้าใช้ให้ไปซื้ออาหารที่ตลาดคลองบางนาซึ่งเผอิญกำลังเล่นผ่านมาถึงปากคลองบางนาพอดี ให้แวะรับ พล.ร.ต.หลวงสังวร ฯ กับ พล.ร.ต.ทหาร ฯ เพื่อขอใช้เป็นพาหนะเดินทางเข้าไปยังพระราชวังเดิม ธนบุรี

ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจะได้เล่าให้ฟังว่า อะไรเป็นมูลเหตุจูงใจให้ข้าพเจ้ามีความเต็มใจที่จะทำหน้าที่เป็นผู้ควบคุมเรือยนต์ พาพนักงานเมืองทั้ง 4 ท่านลี้ภัยการถูกกระทำรัฐประหารไปในวันที่ 10 และ 11 พ.ย. 90

ข้าพเจ้าเป็นทหาร และเป็นทหารฝ่ายข้างกลโดยอาชีพ มียศแค่ เรือโท ข้าพเจ้าไม่ได้มีใจฝักใฝ่ในการเล่นการเมือง และไม่ได้เป็นสมัครพรรคพวกของใครโดยเฉพาะมาก่อน เหตุการณ์มันเกิดขึ้นโดยบังเอิญตามที่ได้เล่ามาแล้วในตอนต้น ข้าพเจ้ามีหน้าที่เป็นผู้ควบคุมเรือยนต์เดิน

ทางไปตามคำสั่งของ พล.ร.ท.หลวงนาวาวิจิตร ผู้บังคับการกองเรือรบ ในสมัยนั้น ข้าพเจ้าเกิดความรู้สึกมีความรับผิดชอบโดยจิตสำนึกในหน้าที่และบังเกิดจิตสำนึกขึ้นในแง่ของมนุษยธรรม จึงทำให้ข้าพเจ้าเกิดความรู้สึกว่าจำเป็นต้องช่วยเหลือพาท่านทั้ง 4 ให้รอดพ้นจากภัยพิบัติที่อาจบังเกิดขึ้นได้ไปเสียครั้งหนึ่งก่อน ความรู้สึกอันนี้ได้ส่งเสริมให้ข้าพเจ้าเกิดกำลังใจและเกิดความกล้าที่จะเสี่ยงทำงานนี้ โดยที่ไม่ได้คำนึงถึงอะไรทั้งสิ้น ภายหลังจากเหตุการณ์ในวันที่ 11 พ.ย. ได้ผ่านพ้นไปแล้วหลายคนได้มาพูดกับข้าพเจ้าว่า หากอาจารย์หลวงประดิษฐ์ ได้กลับมาเป็นใหญ่เป็นโตในบ้านเมืองอีก ข้าพเจ้าก็คงจะพลอยได้ดิบได้ดีไปด้วย ข้าพเจ้าได้ตอบไปด้วยความจริงใจว่า ข้าพเจ้าได้ปฏิบัติภารกิจไปโดยมิได้คิดถึงผลตอบแทนประการใดทั้งสิ้น ข้าพเจ้ามีความเต็มใจช่วยโดยเหตุผลในแง่ของมนุษยธรรมโดยแท้จริง อาจารย์หลวงประดิษฐ์ กำลังถูกมรสุมการเมืองเล่นงานเอาอย่างสะบักสะบอมถึงขนาดที่เกือบจะหนีเอาตัวรอดออกจากบ้านที่ทำเนียบท่าช้างแทบไม่ทัน หากไม่ได้ ส.ต.อ.สิงห์โต ไทรย้อย ดำรวจอารักขาที่ทำเนียบเข้าไปช่วยเตือนและเร่งรัดให้ท่านรีบลงเรือจ้างที่ปากคลองหลอดท่าช้างวังหน้าหนีไปเสียโดยเร็วแล้ว ท่านก็อาจจะถูกกำลังของฝ่ายรัฐประหารจับกุมตัวเอาไป หรืออาจได้รับอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ ข้าพเจ้าได้เห็นสภาพของท่านในคืนวันที่ 9 พ.ย.แล้ว ทำให้ฉุกละหุกขึ้นมาว่านี่แหละ หรือ คือบุคคลชั้นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงการปกครองทางฝ่ายพลเรือนเมื่อ 24 มิ.ย. 75 และเป็นผู้ที่เป็นกำลังอันสำคัญในการร่างรัฐธรรมนูญ และขอพระราชทานรัฐธรรมนูญฉบับแรกให้กับประชาชนชาวไทย เป็นผู้ประศาสน์กรมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง เป็นหัวหน้าเสรีไทยสายภายในประเทศ ในนามของอู๋ริ ในการเตรียมการทำสงครามใต้ดินกับกองทัพญี่ปุ่นในระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง เป็นผู้ช่วยเหลือให้ประเทศไทยรอดพ้นจากความพยายามที่จะเข้ามาใช้สิทธิยึดครอง โดยการนำเอากำลังทหารเข้ามาทำการควบคุมโดยชาติมหาอำนาจบางชาติ เมื่อภาวะการสงครามได้สิ้นสุดลง โดยการทำให้

เกิดการยอมรับนับถือว่า การที่ประเทศไทยจำเป็นต้องประกาศสงครามกับชาติมหาอำนาจต่าง ๆ ในการร่วมรุกร่วมรบกับญี่ปุ่นตลอดมานั้นเป็นเรื่องที่เป็นโมฆะไป ท่านเป็นรัฐบุรุษอาวุโสของประเทศ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ในขณะนั้น และเป็นอาจารย์สอนวิชากฎหมายปกครองและวิชาเศรษฐศาสตร์ ให้แก่นักพลที่เป็นลูกศิษย์ลูกหาซึ่งมีอยู่เกือบทั่วประเทศ ในคืนนั้นข้าพเจ้าพบหลวงประดิษฐ์ ในชุดกางเกงขาสั้น และเสื้อเชิ้ตขาวแขนสั้นชุดอยู่กับบ้าน พร้อมด้วยรองเท้ากำเท้าที่สวมอยู่เพียงคู่เดียว นอกนั้นไม่เห็นมีอะไรติดตัวไป แม้แต่ผู้ติดตามก็ไม่ได้มีอะไรที่มีลักษณะเป็นกระเป๋าหิ้วติดตามไปด้วย ข้าพเจ้าจึงเกิดสงสารและเห็นใจท่านและคิดอยู่ในใจว่า ท่านคงจะไม่ได้มีการเตรียมตัวอะไรเพื่อการลี้ภัยเอาไว้เลย เหมือนดั่งที่นักการเมืองผู้ยิ่งใหญ่ทั้งหลายเขาควรจะทำกัน คือมีการเตรียมกระเป๋าเดินทางบรรจุเสื้อผ้า หนังสือเดินทาง อาวุธป้องกันตัว เช็กเงินธนาคารหรือเงินสด ทั้งเงินไทยและเงินต่างประเทศ ทองคำแท่งเตรียมให้พร้อมไว้สำหรับเมื่อมีเหตุการณ์ฉุกเฉินเกิดขึ้น ก็จะได้คว้ากระเป๋าหิ้วหนีลี้ภัยไปได้โดยทันที ข้าพเจ้าเชื่อมั่นว่าอาจารย์หลวงประดิษฐ์ คงจะเป็นบุคคลที่มีได้มีจิตใจที่จะเตรียมการกระทำเช่นนั้นไว้อย่างแน่นอน ข้าพเจ้าจึงบังเกิดความรู้สึกเห็นใจท่าน และคิดว่าการที่ท่านจำเป็นต้องหลบเข้ามาขอความช่วยเหลือจากทหารเรือเอาไว้ก่อนในยามเหตุการณ์หน้าสิ่วหน้าขวานเช่นนี้ ก็ไม่น่าจะเป็นการเสียหายอะไร ในกรณีที่ทหารเรือควรจะให้ช่วยเหลือแก่ท่าน อีกประการหนึ่งผู้ใหญ่หลายท่านในกองทัพเรือก็เป็นเพื่อนฝูงที่ได้เคยร่วมทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองด้วยกันมา มิตรไมตรีระหว่างตัวท่านเองกับบุคคลเหล่านั้น ก็ยังมีอยู่สืบเนื่องต่อกันมาโดยไม่เสื่อมคลาย ข้าพเจ้าจึงมีความเต็มใจที่จะเป็นผู้ควบคุมยานพาหนะที่จะนำท่านลี้ภัยไปให้ตลอดรอดฝั่ง ดังเรื่องราวที่ข้าพเจ้าได้เล่ารายละเอียดมาแล้ว จากความทรงจำของข้าพเจ้าเอง ข้าพเจ้าได้ทราบที่ เมื่อเรือ ก.101 ได้ออกจากบริเวณสมุทรเจดีย์ไปแล้ว ได้แล่นเดินทางต่อไปยังสถานีทหารเรือสัตหีบ ชลบุรี เรื่องราวในส่วนที่มีความเกี่ยวข้องกับ

ตัวข้าพเจ้าเองโดยตรง ก็ยุติลงเพียงแค่นี้

เรื่องราวจากบันทึกความทรงจำของข้าพเจ้า จึงเป็นเรื่องที่เป็นหลักฐานยืนยันได้เป็นอย่างดีว่าหลวงประดิษฐอำเภอนี้ต้องเริ่มต้นชีวิตการศึกษากลับออกไปอยู่เสียยังต่างประเทศ นับตั้งแต่เหตุการณ์ในตอนนี้เป็นต้นมานั้น เนื่องมาจากความจำเป็นต้องหลบหนีภัยจากการทำรัฐประหารของคณะทหารบกในคืนวันที่ 8 พ.ย. 90 ภายใต้นื่องมาจากการหลบหนีคดีการลอบปลงพระชนม์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ 8 ดังที่ท่านถูกกล่าวหาหรือถูกเข้าใจผิดจากบุคคลบางคนไม่ ข้าพเจ้าจึงเป็นอีกบุคคลหนึ่งที่ขอยืนยันข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ ณ ที่นี้ เพื่อให้บังเกิดความเป็นธรรมขึ้นแก่หลวงประดิษฐ์ ซึ่งต้องประสบเคราะห์กรรมในชีวิตด้วยเหตุการณ์และเหตุผลที่ไม่สู้จะให้ความเป็นธรรมแก่ความเป็นไปในชีวิตส่วนตัวของท่านมากนัก

บัดนี้เหตุการณ์ก็ได้ล่วงเลยมาแล้วเป็นเวลาถึง 23 ปี เวลาอันยาวนานได้ผ่านไป พร้อมกับความผันแปรทางการเมืองภายในประเทศที่ได้บังเกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า ด้วยการเกิดการปฏิวัติ รัฐประหาร จนไม่ทราบว่ามีเมื่อไร จึงจะถึงกาลเวลาแห่งความสิ้นสุดกันเสียที ชะตาบ้านเมืองของเราจำเป็นจะต้องมีเหตุการณ์อย่างนี้เกิดขึ้นเรื่อยไปและหรือ เหตุการณ์ทั้งหลายเหล่านี้เป็นเรื่องราวในทางประวัติศาสตร์การเมืองที่ควรจะเป็นบทเรียนให้อนุชนคนไทยในยุคหลัง ๆ ได้ทราบกันไว้ เพราะเป็นเรื่องที่ควรจะต้องจดจำและศึกษากันต่อไปเพื่อความวิวัฒนาการทางการเมืองของเมืองไทยต่อไปในภายภาคหน้า

คำลงท้าย

เรื่องนี้เป็นบทเรียนเตือนใจให้ผู้มีอำนาจในการเมืองของเมืองไทยพึงระลึกไว้เสมอว่า จะใช้ความบริสุทธิ์ใจ ความจริงใจเป็นมาตรการการดำเนินการทางการเมืองถ้อยเดียว และโดยใช้จิตสำนึกของความเป็นประชาธิปไตยเพื่อบริหารประเทศไทยโดยต่อเดียว และอยู่ในความประมาทไม่คิดหวาดระแวงภัยที่อาจจะมาถึงตัวตั้งนี้แล้วย่อมจะประสบกับภาวะการณ์อันไม่มั่นคง ดังตัวอย่างกรณีนี้

รัฐบาลหลวงธำรงฯ ถูกกระทำรัฐประหารในยามดึกของวันที่ 8 พฤศจิกายน 2490

ภาวะการณ์เช่นนี้นี่มักจะเกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า ในวิถีทางการเมืองของเมืองไทยอยู่เสมอ การเมืองในสมัยรัฐบาลหลวงธำรงฯ ใน พ.ศ. 2490 ทำท่าจะได้อยู่แล้ว โดยมีเค้าว่าจะเริ่มต้นยุคของการใช้บทบาททางพรรคการเมืองและรัฐสภาเป็นตัวนำ ก่อนหน้านั้นรัฐบาลได้เปิดโอกาสให้มีการอภิปรายทั่วไปในรัฐสภาเป็นเวลาติดต่อกัน 5 วัน 5 คืน ในที่สุดรัฐบาลก็เป็นฝ่ายชนะใจสมาชิกในรัฐสภา ฝ่ายค้านล้มรัฐบาลไม่สำเร็จด้วยวิถีทางประชาธิปไตย แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ระบบนี้ต้องล้มคลืนไปโดยการกระทำรัฐประหาร

ภาวะการณ์เช่นนี้ทำให้อิทธิพลทางการเมืองและประชาธิปไตยของเมืองไทยต้องล้มลุกคลุกคลานกันเรื่อยมาจนตราบเท่าทุกวันนี้ นี่คือความเป็นประชาธิปไตยนอกกรอบ ซึ่งดำเนินเรื่อยมาเป็นเวลา 53 ปีแล้ว แต่ก็ยังไม่ถึงไหนกัน

ผู้เขียนใคร่ขอวิงวอนว่า นักการเมืองฝ่ายพลเรือนควรจะประพฤติปฏิบัติตนไว้ให้ดี เลิกทะเลาะกัน เลิกใส่หาหรือย้อแย้งผลประโยชน์และอำนาจซึ่งกันและกัน ขอให้เข้ามาเล่นการเมืองด้วยความจริงใจ บริสุทธิ์ใจต่อบ้านเมืองและประชาชนโดยแท้จริงและด้วยความเสียสละ หากประพฤติปฏิบัติได้ดังนี้แล้ว คงจะไม่มีใครสามารถนำเอาความบกพร่องของนักการเมืองในระบบรัฐสภามาเป็นข้ออ้างในการทำรัฐประหารได้อีก ขอให้เรามีความหวังว่าสภาพการเมืองของไทยจะมีพัฒนาการไปสู่สภาวะและรูปแบบที่เป็นประชาธิปไตยสมบูรณ์แบบยิ่ง ๆ ขึ้นในอนาคตด้วยเถิด เพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศชาติและความผาสุกของประชากรไทย ซึ่งมีจำนวนถึง 50 ล้านคนแล้วในขณะนี้ และจะเพิ่มขึ้นเป็น 100 ล้านคนในอีก 20 ปีข้างหน้า ต่อไปนี้ปัญหาของบ้านเมืองไทยจะยิ่งทวีใหญ่หลวงมากขึ้นเรื่อย ๆ การแก้ไขยังจะต้องอาศัยการทำงานร่วมกันมากขึ้น ถ้าพึงสติปัญญาและความสามารถของผู้นำการเมืองแบบผูกขาดอำนาจเฉพาะตนหรือเฉพาะกลุ่มคงจะแก้ปัญหาของบ้านเมืองได้ไม่ทันการเสียแล้ว